

Välteist Viru ranna keeles

Mari-Liis Kalvik

EKI leksikograaf, teadur

Ärgas kõrv kuuleb ka tänase, suuresti ühiskeelse kogukonna keelekasutuses märke, mis osutavad kõnelejate piirkondlikku päritolu. Nii tunneb saarlased ära rohke ö ja nn laulvate lausete järgi, virulasi aga reedavad omapärasest vältes sõnad. Mil määral ja millistel tingimustel selliseid jooni kõnes leidub, aitab täpsemini selgitada sotsiolingvistiline uuring.

Virulaste vältekasutus, kus teisel ja kolmandal vältel vahet ei tehta, on kirderanniku murderühma iseloomulikem ja järjekindlam joon ning seega sobiv nähtus, mille esinemist põlvkonniti uurida. Võtsin magistritöös „Kvantiteedisuhted rannikumurdes” vaatluse alla nelja keelejuhi kõne ning tegin foneetilisi mõõtmisi programmiga Praat. Keelejuhtide andmete kõrvutamise omavahel ning ühiskeele andmetega näitab mustrit, kuidas murre aja jooksul on muutunud.

Muutuvad murded

Põhja-Eesti murdealal on ajaloolised kohamurded ja -murrakud praeguseks enamasti taandunud piirkondlikuks kõnekeeleks, milles on mitu keelevarianti. Murrete üldisem ühiskeelega tasandumine toimus olulisel määral eelmise sajandi jooksul. Sajandi esiveerandis sai eesti keel riigikeeleks, tänu millele hakkas kirjakeel laiemalt levima ning ainuõige variandina paljudes eluvaldkondades valitsema. Teise maailmasõjaga seotud rahvastikuliikumiste tagajärjel kahanes järk-järgult maal elavate inimeste osakaal, kes seni maakultuuri olid edasi kandnud ning kohamurdeid kõige rohkem kasutanud. Oma osa oli ka teadlikul võitlusel murrete vastu. Nii võidi eelmise sajandi viimasel kümnendil nentida, et nooremad inimesed kasutavad kohamurdeid peamiselt veel vaid ajaloolisel Võrumaal ning Lääne-Eesti saartel.¹ Praeguseks võib

¹ Tiit Hennoste, Leelo Keevallik, Karl Pajusalu 1999. Introduction. – Estonian Sociolinguistics. International Journal of the Sociology of Language 139. T. Hennoste (ed.). Berlin, New York: Mouton de Gruyter, lk 7–16.

siiski näha, et neis piirkondades ja mujalgi on hakatud kohamurret väärtustama ning end selle kaudu teadvustama. Nii on hoogustunud murdekeelne loome ja massimeedia, sagenenud kultuuritegevus. Selline suund on ärgitanud muidki eestlasi oma päritolupaiga ja selle kultuuriga tutvuma, sellest osa saama ning seda toetama. Üle Eesti tegutseb palju kodukandiühinguid, mis on huvitatud piirkonna ajaloost, kombestikust ning ka kõnepruugist.

Murrete taandumine algab enamasti vaheldusega, milles keeleüksus hakkab esinema ühe või teise (murdepärase või standardkeelse) variandina ning lõpuks jäävad valitsema standardkeelsed vormid.² Keelesiseselt mõjutab variandi esinemist keeleline ümbrus (nt rõhulisus), keeleväliselt sotsiaalsed tegurid (nt kõneleja päritolu). Võimalikult vanapärase murde uurijad hindavad vanemaid paikseid mehi, kelle kõnes on enim kunagist kohalikku keelekasutust säilinud. Naised arvatakse rohkem olevat orienteeritud üldsuse keelele, soovides korrektsema kõne kaudu olla viisakamad ja haritud; naised on tihti ka keelemuutuste taganttõukajad. Uuem sotsiolingvistiline lähenemine rõhutab keelekasutuse mõjutajatena ka kõnesituatsiooni, kõneleja suhtlusvõrgustikku, väärtushinnanguid jm.³ Sotsiolingvistiline uurimus eeldab niisiis keeleüksuse või -nähtuse detailset registreerimist koos võimalikult üksikasjalike andmetega keelejuhi kohta.

Vaatluse all olev Vainupea küla Haljala kihelkonnas on keelekasutuse poolest siirdeküla (jääb alammurrakuid esindavate piirkondade vahele) ning tema kõnepruuki ei ole peetud eriti järjekindlaks. Herman Klein märgib 1926. aastal⁴, et Vainupeal on murdekeel üldiselt kiiremini kadumas kui naaberkülades ning kirderannikumurde põhiuurija Mari Must arvab kogu Haljala rannakeele – üksikute eranditega – ühiskeelega tasanduvaks alates 1950ndaist.⁵ Vastupidiselt sellistele arvamustele, mille järgi võiks ennustada sajandi viimaseks veerandiks lõplikult hääbunud murret, kostis käesoleva sajandi alguses Vainupea keskealiste

² Jack K. Chambers, Peter Trudgill 1998. *Dialectology*. Second edition. Cambridge: Cambridge University Press, lk 49–50.

³ *The Handbook of Sociolinguistics*. Florian Coulmas (ed.). Oxford; Massachusetts: Blackwell Publishers, 1998.

⁴ Klein, Herman 1926. Haljala rannamurde vokalism. AES 31. Käsikiri EKI eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis, lk 22.

⁵ Must, Mari 1983. Kirderannikumurde tänapäev. – Emakeele Seltsi aasta-raamat 26/27. 1980/1981. Eesnimedest oskussõnadeni. Tallinn: Eesti Raamat, lk 79.

kõnes veel mitmeid erijooni. Nii osutasid murdele näiteks *ie*, *uo* ja *üö* kirjakeelsete *ee*, *oo* ja *öö* asemel (nt sõnades *tie*, *suo*, *tüö*), ühiskeelest mõnevõrra erinev, harvem palatalisatsioon; morfoloogilistest joontest tabas *mb*-komparatiivi. Ilmekas vältekasutus, milles pikas vältes sõnu hääldatakse kirjakeele teise ja kolmanda vahelises vältes, kuuldus eri inimeste kõnes erinevalt ning kohati oli kuulda ühiskeelepärast teist väldet. Kuuldelist muljet tuleb kinnitada või ümber lükata akustilise analüüsiga. Selle jaoks valisin neli keelejuhti 11-st, kelle keelekasutust (häälduslikke ja morfoloogilisi murdejoooni) olin eelnevalt vaadelnud oma bakalaureusetöös.

Mis on välde ja kuidas seda uuritakse?

Välde on mingi keeleüksuse vältus ehk kestus. Palju on vaieldud selle üle, milline see keeleüksus eesti keele puhul on, kas häälik, silp või takt. Tegelikult on välde kestusest keerukam nähtus. Foneetiliselt avalduvad välted kõnetaktis ehk pearõhulise ja rõhuta silbi järjendis ning neid kirjeldatakse sõna silpide suhte (S1:S2) ehk kestussuhte kaudu. Eesti keele kolme välte – lühikese (Q1), pika (Q2) ja ülipika (Q3) – üldisteks kestussuheteks on arvatud vastavalt 1:2, 3:2 ja 2:1. See tähendab, et näiteks Q1 sõnas *vili* on silbi kestuse kandjad esisilbi vokaal 40 millisekundit (ms) pikk, teise silbi vokaal 80 ms pikk ning nende jagatis on 0,5; Q3 sõnas *viili* on aga osakaal jaotunud vastupidi ning kestussuhteks 2. Esimestena esitasid sellised kestussuhted Ilse Lehiste⁶ ja Georg Liiv⁷, kes töötasid teineteisest sõltumatult maailma eri paigus. Järgnevad uurimused on neid andmeid üldjoontes kinnitanud, kuigi olenevalt kõnematerjalist (laborkõne, spontaanne kõne, murdekõne) varieerub esmavälteliste sõnade keskmine kestussuhe vahemikus 0,5–0,7, teisevältelistel 1,2–1,7 ning kolmandavältelistel koguni 2,4–3,2. Taju-uuringud on lisanud vältetunnusena ka põhitooni iseloomuliku liikumise. Põhitoon (F_0) ehk põhisedus on häälepaelte korrapärase võnkumise sagedus (ühikuks herts), kuulaja kõrvale helikõrgus. On selgunud, et põhitooni tipp ehk suurim võnkumise sagedus asub eri vältega sõnades eri paigus. Esma- ja teisevältelistes sõnades on asukohaks esimese, rõhulise silbi tagapool või silbi piir, kolmanda-

⁶ Lehiste, Ilse 1960. Segmental and syllabic quantity in Estonian. – American Studies in Uralic Linguistics 1. Bloomington, lk 21–28.

⁷ Liiv, Georg 1961. Eesti keele kolme vältusastme kestus ja meloodiatüübid. – Keel ja Kirjandus 7–8, lk 412–424 ja 480–490.

vältelistes sõnades aga aluspool. Põhitoonil on otsustav roll teise ja kolmanda välte eristajana: näiteks kui kestussuhete järgi ei ole selge, kumma vältega tegu, osutab eespool asetsev markantne põhitooni tipp kolmandale vältele. Välteid iseloomustavateks tunnusteks on pakutud muidki, näiteks intensiivsust (mis on suurim Q3 esisilbis)⁸ ja häälikute omavahelisi kestussuhteid silbiti (nn naaberhäälikute teooria).⁹ Veenvat tõestust need tunnused ei ole leidnud.¹⁰ Peamine ja püsivaim vältetunnus on kahe silbi kestussuhe.

Foneetiline analüüs: tulemused ja järeldused

Valitud keelejuhid esindavad vanemat (JK, mees, sündinud 1889), keskmist (JLK, mees, sündinud 1933) ja nooremat põlvkonda (SM, mees, sündinud 1952; SH, naine, sündinud 1961). Keelejuhtide kõnest, mida on 4,5 tundi, on otsitud kaheasilbilised kirjakeele järgi esma-, teise- ja kolmandavältelised (Q1, Q2, Q3) sõnad. Foneetiline analüüs seisneb sõna kõigi häälikute kestuse ning mõlema silbi vokaalide põhitooniväärtuste mõõtmises. Tulemuste põhjal arvutatakse esmalt kestussuhted ning põhitooni protsentuaalne tõusuosa, s.t kui kaugel asub F_0 tipp esivokaali algusest ning mitu protsenti see vahemik esivokaalist moodustab. Sageli kõrvutatakse ka F_0 väärtusi tipu asukohas ning silbipiiril, et näha, kas põhitooni langus on lauge või järsk: kolmandale vältele on iseloomulik järsk langus. Andmed keskmistatakse veldete järgi, siinse töö puhul nii isikuti kui põlvkonniti kui ka kõigi keelejuhtide peale kokku.

Vaadeldes tulemusi välteti ja isikuti, selgub, et Q1 sõnade kestussuhted ning põhitoonikurvi liikumine sarnanevad kõigil keelejuhtidel ühiskeele andmetega. Seega on rannikumurdes eesti ühiskeelele omane

⁸ Eek, Arvo; Einar Meister 1997. Simple Perception Experiments on Estonian Word Prosody: Foot Structure vs. Segmental Quantity. – Estonian Prosody: Papers from a Symposium. Ilse Lehist, Jaan Ross (eds.). Tallinn: Institute of the Estonian Language, lk 83–84.

⁹ Eek, Arvo; Einar Meister 2003. Foneetilisi katseid ja arutlusi kvantiteedi alalt (I). Häälikukestusi muutvad kontekstid ja välde. – Keel ja Kirjandus 11–12, lk 815–837.

¹⁰ Kalvik, Mari-Liis; Meelis Mihkla 2010. Modelling the Temporal Structure of Estonian Speech. Human Language Technologies. The Baltic Perspective: Proceedings of the Fourth International Conference, Riga, Latvia, October 7–8, 2010. I. Skadina, A. Vasiljevs (eds.). Amsterdam: IOS Press, lk 59.

esimene välde. Q2 sõnades varieeruvad kestussuhted kõnelejati 1,8–2,4 ning põhitooni tõusuosa hõlmab 25% esivokaali kestusest. Q3 sõnades on kestussuhted vahemikus 2,1–2,4 ja põhitooni tõusuosa hõlmab 16% esivokaalist. Võrdluseks: teisevärteliste ühiskeele sõnade kestussuhe on keskelt läbi 1,5 ja põhitooni tõusuosa umbes 50%, kolmandavärtelistel on need vastavalt 2,6 ja 30%. Niisiis moodustavad uurimuse teise- ja kolmandavärtelised sõnad kestussuhete järgi suuresti kattuva rühma. Ka põhitooniandmed ei näita Q2 ja Q3 sõnade kõrvutamisel statistiliselt olulist erinevust, tõusuosa vaheldub mõlema välte peale kokku 3–36% piires. Kokkuvõttes ei ole ühegi keelejuhi kõnes läbivat ühiskeelele omast teise ja kolmanda välte eristust, olemas on ainult lühikese (Q1) ja pika (Q2–Q3) eristus nagu soome keeles.

Keelejuhtide tulemusi üksikult vaadeldes on huvitavad isikud keskmise põlve JLK ning noorema põlvkonna SM (mõlemad mehed). Kestussuhete järgi on esimesel neist näha kaldumist ühiskeelse välteeristuse poole, st Q2 ja Q3 sõnarühmad lahknevad mõningal määral. Teine on aga tulemuste põhjal vastupidiselt pea identne vanema põlve JK-ga, kes esindab n-ö head vanapärast murret. Lähtudes vanusest kui keelekasutust mõjutavast seaduspärasusest – mida vanem, seda arhailisema keelega – peaks SM olema ühiskeelsem kui JLK, siin on aga vastupidi. Järelikult tuleb otsida lisategureid, mis on põhjustanud universaalset lahknemist. Rannikumurde vältekasutus on usutavasti murdejoon, mis omandatakse väikelapsena esimese hoidja ehk ema keelest. Kui selgitada täpsemalt keelejuhi emapoolset päritolu, selgub et JLK ema ning emaema pärinevad sisemaapoolsemast Sagadist, kus ühiskeelepärasem välteeristus on suuremal määral kasutuses olnud. Huvitav on, et JLK kõnes on samal ajal puhuti erinevaid üksikuid arhailisi murdevorme ning palju murdeomaseid diftonge. Ehk soovib JLK sel viisil oma identiteeti näidata: teatud murdejooni kasutades rõhutab ta oma paikkondlikku kuuluvust. Ühiskeelse välteeristuse poole kaldub ka veel SH, kes on põlvkonnakaaslasest SM-st noorem, vähem paikne ning naisena ilmselt ka kirjakeelele orienteeritum.

Kokkuvõtteks: murde muutumine on mitmetahuline protsess ning selle käiku mõjutavad erinevad tegurid. Kui kohamurret hakkavad märkima üksikud häälduslikud jooned – antud juhul omapärane vältekasutus –, on tegemist ühiskeelega, millel on murdeaktsent. Kui tugev ja kui püsiv aktsent on, sõltub väga palju keelejuhist, tema päritolust, elukäigust ning ka suhtumisest. Järgmise põlvkonna kõne uurimine

näitaks ilmselt, et omapärane vältekasutus kui järjekindlaim häälduslik joon on edasi kandunud, esinedes kas või üksiksõnuti.

Soovitusi edasilugemiseks

Asu, Eva-Liina; Pärtel Lippus; Pire Teras; Tuuli Tuisk 2009. The realization of Estonian quantity characteristics in spontaneous speech. – Nordic Prosody. Proceedings of the Xth Conference, Helsinki 2008. M. Vainio, R. Aulanko, O. Aaltonen (eds.). Frankfurt: Peter Lang Verlag, 49–56.

Lippus, Pärtel; Karl Pajusalu; Jüri Allik 2011. The role of pitch cue in the perception of the Estonian long quantity. – Prosodic Categories: Production, Perception and Comprehension.. S. Frota, G. Elordieta, P. Prieto (eds.). Dordrecht [Netherlands]: Springer, 231–242.

Parve, Merike 2003. Välited lõunaeesti murretes. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 12. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.

The Handbook of Language Variation and Change. J. K. Chambers, P. Trudgill, N. Schilling-Estes (eds.). Oxford: Blackwell Publishing, 2002.

Pajusalu, Karl 2003. What Has Changed in Estonian Pronunciation: the Making of Estonian Accents. – Languages in development. Linguistic edition 41. H. Metslang, M. Rannut (eds.). München: Lincom Europa, 107–114.

Mets, Mari 2010. Suhtlusvõrgustikud reaajas: võru kõnekeelega varieerumine kahes Võrumaa külas. Dissertationes philologiae estonicae Universitatis Tartuensis 25. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.